

DESPRE BISERICA DE LEMN DE LA ORADEA

Arhitecturii de lemn i-a fost hărăzită o soartă ingrată. În primul rînd, din cauza durabilității mai reduse a clădirilor de lemn, decît a celor de zid, ceea ce — dublat cu efectul numeroaselor incendii din decursul secolelor — a făcut să ne rămînă puține construcții de acest fel care să depășească o vechime de două secole.

Acestui fapt, de natură obiectivă, i se adaugă unul subiectiv, care face ca aceste construcții să lipsească practic din mai toate tratatele de istoria arhitecturii: situația dificilă a istoricilor de artă, care judecă arhitectura după criterii exclusiv estetice, neputînd, deseori, încadra o construcție de lemn în unul din marile stiluri, după criteriile aplicate clădirilor de zid.

Și totuși, arhitectura de lemn a existat de-a lungul a multe secole, valoarea ei fiind dovedită (poate: indirect, pentru trecut) de casele păstrate nu numai în diversele muzee ale satului, dar și în numeroase așezări rurale.

Începînd cu activitatea prof. Grigore Ionescu și Virgil Vătășianu, această arhitectură a început însă să-și ocupe, treptat, locul în istoria arhitecturii noastre, pe cînd pînă atunci ea era de domeniul exclusiv al etnografiei, situație cu atît mai puțin justificată, cu cît nu numai arhitectura populară (la care se limita pe atunci etnografia) putea fi de lemn.

Faptul că din vechile construcții de lemn doar puține s-au păstrat pînă în zilele noastre este, desigur, o piedică, dar ea nu trebuie să ducă la neglijarea datelor disponibile despre astfel de clădiri.

În acest sens, consider îmbucurător faptul că despre cetatea (de lemn și pămînt) de la Satu Mare (despre care se menționa cel mult că a fost începută de imperiali în 1569, o dată cu cea de zidărie de la Oradea, pe plan bastionar pentagonal, enunțîndu-se și numele arhitecților italieni care au lucrat la ea), dispunem astăzi de studiile monografice necesare¹.

Din păcate nu dispunem încă de studii de detaliu similare despre multe alte monumente importante, dispărute din cauza materialelor perisabile din care ele au fost ridicate, cu toate că despre unele din ele avem repere însemnate, cum ar fi cetatea de pămînt de la Arad, construită de Sigismund Báthori (nu pe amplasamentul celei actuale, ci pe malul opus al Mureșului), al cărei mod de realizare a fost descris de Szamosközy² și al cărei plan — ce-i drept, ulterior, din 1697 — ni

¹ Adalbert Burai, *Despre cetatea de tip italian din Satu Mare*, în *StCom.Satu Mare*, 1969 și Livia Bacăru, *Stampe medievale — reprezentînd cetatea Satu Mare, aflate în colecțiile Bibliotecii Academiei*, în *Satu Mare. Studii și cercetări*, Satu Mare, 1975.

² *Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum*, vol. XXVIII, Budapesta, 1876. p. 162—163, respectiv Szamosközy István, *Erdély története*, Budapesta, 1981, p. 148.

l-a păstrat L. F. Marsigli; sau castelul de paiantă, de la Sînpetrul de Cîmpie, al cancelarului Mihail Teleki, al cărei inventar din 1679 a fost publicat³.

În cele ce urmează, mi-aș permite o încercare de a contribui la îmbogățirea datelor în acest domeniu, analizînd documentele disponibile referitoare la marea biserică de lemn, construită la Oradea, pentru cultul reformat.

Să începem cu documentele de epocă. Primul este cronică lui Szalárdi, care, descriînd incendiul provocat cu ocazia asedierii în 1660 a cetății Oradea de către turcii, arată că o dată cu orașul a ars și biserica acestuia, „care fusese construită pe zece stîlpi puternici, cu grinzi ridicate deasupra lor, cu acoperiș înalt foarte; încît trebuia clădire mare și largă să fie, ca una în care să încapă atîtea mii de credincioși, spre Soare-răsare și Soare-apune, pre ambele părți avea în afara stîlpilor întinse spații sub acoperișul înalt foarte, pe cîte patru jgheaburi lungi foarte. Pe a cărei clădire cît de mult, mult lemn, șindriilă și fier să fi fost, oricine poate judeca⁴. În continuare el amintește că în biserică erau mormintele boltite și zidite din piatră ale lui István Petneházi, Pál Bornemissza și ale altora.

A doua mărturie este a lui Conrad Jacob Hildebrandt: „Orașul de lingă cetate este mare și întins, dar nu se găsesc aici decît case mici. Căci nu se îngăduie orășenilor și locuitorilor să-și ridice case înalte de piatră, ca nu cumva turcii năvălind să se poată sluji de ele, spre marele lor folos. În loc de biserică, locuitorii sînt nevoiți să se folosească de o piață mare și largă, cu un acoperiș scund, căci frumoasele biserici și mănăstiri de mai înainte, ca și întreaga episcopie, au fost ruinate și distruse de război⁵.

³ B. Nagy Margit, *Várak, kastélyok, udvarházak — ahogy a régiek látták*, Bukarest, 1973, p. 136—176.

⁴ „Mely tiz erős oszlopokra felülvonyatott gerendákra, igen magos héjazatra építettett vala; mellynek hogy igen nagy tágas és széles épületnek lenni kellene, mint a melly alatt annyi ezer lélekbül álló nagy gyülekezethetnek elférni kell vala, az oszlopokra kívül napkelet és napnyugat felől mindkét részről, négy igen hosszú szálcatornákra nagy magos héjazatok alatt fiókjai kiterjesztve valának. Mellynek épületin mennyi temédek sok fa, sendye és vas volna, akárki is megítélheti.“ (*Újabb Nemzeti Könyvtár*, Második folyam, Nyolcadik füzet, V., Pesten, 1853, p. 543—544). Am recurs la textul primei ediții, intrucit în cea nouă (Szalárdi János *Síralmas Magyar Krónikája*, Budapest, 1980, p. 588—589), în mod regretabil, cuvîntul (de fapt: cuvintele) „szálcatorna“ a fost înlocuit cu „szélcsatorna“, ceea ce este de neînțeles. Cu sprijinul istoricului Ludovic Demény și al arhivistului Nicolae Szabó, acest text a fost confruntat, din punct de vedere al conținutului, cu următoarele două versiuni mai vechi: *Libri Bibliothecae suae Manuscriptis* adnumerat Samuel S. R. I. Comes Teleki de Szék A-o 1771 d. 1-o Octobr. Sároberkini, p. 512—513 și Arh. Stat. Tg. Mureș, Arh. Col. Ref. din Tg. Mureș, Seria manuscriselor, Nr. de inv. 4, p. 616—617. La interpretarea textului, prof. Attila T. Szabó și-a arătat solicitudinea cunoscută. Celor menționati le exprim pe această cale mulțumirile mele pentru ajutorul dat.

⁵ *Călători străini despre țările române*, vol. V, București, 1973, p. 545. Iată și textul original: „Die Stadt neben der Vestung ist zwar gross und weit, es sichen aber nur geringe Häuser darin. So dürfen auch die Bürger und Einwohner keine hohe steinerne Häuser aufbauen, damit der heraus brechende Türk dieselbe zu seinem grossen Vortheil nicht gebrauchen koenne. Wie dan auch die Einwohner an Staat der Kirchen eines grossen weiten Platzes mit einem niedrigen Dach sich dahero bedienen müssen.“ (Franz Babinger, *Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantino-pel 1656—1658*, Leiden, 1937, p. 23.).

A treia mărturie este a lui Martin Zeiller: „...un acoperiș de șindrilă ridicat înalt, asemenea unei șure mari”⁶.

Înainte de a analiza aceste texte, să reamintim contextul istoric, spre a încerca o datare a construcției.

După abdicarea reginei Izabela în favoarea Habsburgilor (1551), stăpînirea imperială reușește repede să provoace ample nemulțumiri în Transilvania, unde o parte însemnată a populației — mai ales cei de limbă germană și maghiară — trecuse la protestantism. Astfel, în septembrie 1556 Izabela revine, cu sprijinul armat al lui Alexandru Lăpușeanu și Pătrașcu cel Bun, iar Dieta proclamă secularizarea averilor bisericii catolice (ceea ce se referea, de fapt, la episcopia de la Oradea, căci averile și veniturile celei de la Alba Iulia fuseseră deja preluate în 1542) și a celor mănăstirești.

Dar cetatea Oradea era în mîna imperialilor și deci trebuia cucerită, ceea ce s-a făcut în urma asediului din 1556—1557. Asediul a fost condus de Tamás Varkócs, care, ca fost căpitan al cetății, îi cunoștea punctele slabe, și, ca reformat înfocat, a distrus toate bisericile și mănăstirile din oraș⁷.

Cucerirea cetății a avut o dublă importanță. Pe de o parte, astfel reședința Partium-ului și cu ea toate „părțile” Ungariei din cîmpia Tisei, necotroprite de turci, au revenit principilor Transilvaniei. Pe de alta, fosta cetate episcopală a Oradei devine proprietate a principelui și „cetate de margine”, cu o puternică garnizoană permanentă, în urma cărui fapt începe din 1569 modernizarea ei, prin ridicarea bastioanelor de zidărie. În această situație, fostul palat episcopal devine reședința căpitanului cetății, iar catedrala din incinta cetății nu mai deservește, după un timp oarecare, populația orașului.

Urmează în 1598 asediul cetății de către turci, cu distrugerile săvîrșite, iar apoi, în al doilea deceniu al secolului următor, se demolează catedrala și palatul episcopal, avariate de cutremur și asediu, pentru a face loc unui castel în interiorul cetății.

Pare deci probabil ca biserica în cauză să dateze din jurul anului 1600, sau — avînd în vedere luptele interne, care au durat practic pînă în 1613 — mai probabil la începutul secolului al XVII-lea.

Motivul pentru care nu s-a ridicat o biserică de zid este arătat de Iltebrandt: nu se admitea construcția de zidărie în afara cetății, pentru ca turcii să n-o poată folosi în cadrul unui atac.

Pentru a vedea cum a fost construită biserica, este utilă recapitularea principalelor aspecte contingente ale nivelului tehnic existent în construcții în Transilvania din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

În acest sens reamintim că în vara anului 1603, cu ocazia izgonirii iezuiților din Cluj, se dărîmă bolțile actualei biserici reformate din strada Kogălniceanu. Refacerea acestora a întîmpinat dificultăți, astfel, încît Gheorghe Rákóczi I, negăsind în țară cine să le realizeze, aduce în 1640 meșteri din Curlanda. Dar construirea fermei uriașe nu pune probleme, pare-se: dulgherii clujeni se descurcau cu astfel de sarcini, după cum nici după incendiul din 1655, cînd a ars și acoper-

⁶ „...ein gross aufgericht Schindeltach, gleich einer Scheuern“, citat de Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára*, vol. II, Budapest, 1982, p. 336, după *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*. Vermehrt und verlegt von J. Becza, Leipzig, 1664, p. 240.

⁷ Bunyitay Vincze, *A váradi püspökség története*, vol. I, Nagyvárad, 1833, p. 429.

rișul bisericii Sf. Mihail, n-au avut nevoie de specialiști din altă parte pentru a reface ferma.

Se pare deci că, în epoca respectivă, construirea unor ferme de mare deschidere, depășind douăzeci de metri, nu constituia o problemă de nerezolvat pentru meșterii principatului.

Am insistat asupra acestei probleme, fiindcă mărturiile păstrate par a ne îndrepta spre ea. Să ne întoarcem deci la aceste texte, pentru a descrie biserica.

Avea zece stâlpi (Szalárdi), deci — desigur — două rinduri de câte cinci stâlpi.

Aceste două rinduri de stâlpi erau oare delimitări exterioare (laterale) ale bisericii, sau separau în trei nave un spațiu interior?

La această întrebare avem în primul rînd un răspuns logic: nefiind o construcție boltită (nu mai era curentă, după cum am arătat, tehnica boltirii unor spații ample), fermele puteau depăși douăzeci de metri deschidere, fără stâlpi sau pereți intermediari. S-ar părea deci că la întrebarea, dacă stâlpii erau de margine, sau interiori, putem răspunde susținînd prima soluție, spre care ne îndreaptă și toate cele trei surse: Szalárdi vorbește de stâlpi și nu amintește nici un fel de zidărie, decît la mormintele din biserică; Hildebrandt descrie clădirea ca o „piață acoperită“ (nu o aseamănă deci cu un spațiu închis), iar Zeiller o aseamănă cu o șură mare.

Se pare deci că — fără zid exterior — fermele (aparente spre interior, căci nici o sursă nu amintește de tavan, dar se vorbește de șură), se sprijineau pe stâlpi relativ scunzi (Hildebrandt: „acoperiș scund“) deci de cel mult 4—5 m înălțime.

Ipoteza unor astfel de ferme mari, adică de mare deschidere, este sprijinită și de remarca lui Szalárdi referitoare la cantitățile mari de lemn, șindrila și... fier. Fier, desigur, în primul rînd la tiranții necesari unor astfel de construcții, dar și la îmbinări.

Invelitoarea de șindrila, pe acoperișul înalt, probabil de peste 10 m, depășea spre est și vest conturul dat de stâlpi, sprijinindu-se pe grinzile orizontale ale acoperișului (cîte patru pane), ieșite în consolă (similar scocurilor de la casele orășenilor), dincolo de ultimele ferme (Szalárdi: „... spre Soare-răsare și Soare-apune, pre ambele părți avea în afara stîlpilor întinse spații sub acoperișul înalt foarte, pe cîte patru jgheaburi lungi foarte“).

Despre decorația bisericii nu avem informații. Dar mormintele de piatră din interiorul ei permit ipoteza că ea n-a fost lipsită de elemente decorative, cel puțin pictate. Dar chiar și fără cunoașterea lor, ne putem face o imagine a efectului copleșitor al uriașului spațiu interior, cu acoperișul deschis, pe o suprafață care probabil depășea 20 m în lățime și 40 m în lungime. Stabilirea mai exactă a dimensiunilor ei nu va fi, probabil, posibilă nici prin cercetări arheologice, căci despre amplasamentul bisericii Szalárdi precizează doar „Péntekhelyi utca“, care a fost la vest de cetate, pornind de la poarta cetății, iar biserica era la începutul străzii, pe latura sudică⁸.

GHEORGHE SEBESTYÉN

⁸ Gyalokay Jenő, *Nagyvárad ostroma 1660-ban*, în *Hadtörténeti Közlemények*, 1911, p. 33.

ÜBER DIE HÖLZERNE KIRCHE IN GROSSWARDEIN

(Zusammenfassung)

Von zeitgenössischen Berichten ausgehend, wird versucht die Kirche zu beschreiben, die Anfang des 17. Jahrhunderts in Grosswardein gebaut wurde und in 1660 dem Brand zu Opfer fiel.

Da sie ausserhalb der Festung lag, konnte sie nicht aus Mauerwerk gebaut werden, um im Falle eines türkischen Angriffes nicht als feindlicher Stützpunkt zu benutzen sein.

Auf zehn niedrigen Holzstützen, ohne jede Aussenwand, war ein hoher, offener Dachstuhl gesetzt, der östlich und westlich bedeutend vorkragte. Mit Schindeln bedeckt, war die Kirche grossen Ausmasses — mindestens 20×40 m — und besass mehrere steinerne Grabmäler.